

**Інститут психології
ім. Г.С. Костюка АПН України**

УДК 37.015.3

Гоян Ігор Миколайович

**Психолого-педагогічні особливості
розвитку моральної поведінки підлітків**

19.00.07 — педагогічна та вікова психологія

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук**

Київ - 1997

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Прикарпатському університеті ім. Василя Стефаніка

Науковий керівник — доктор психологічних наук, професор
Орбан Лідія Ернестівна
Прикарпатський університет ім. Василя
Стефаніка, завідувач кафедри соціальної
психології

Офіційні опоненти — доктор психологічних наук, професор
Боришевський Мирослав Йосипович
Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН
України, завідувач лабораторії психології
особистості

Провідна установа — кандидат психологічних наук, доцент
Долинська Любов Василівна
Національний педагогічний університет
ім. М.П. Драгоманова, завідувач кафедри
психології

Провідна установа — Вінницький державний педінститут,
кафедра психології, Міністерство освіти
України, Вінниця

Захист відбудеться “26” листопада 1997 р. о 11 годині на
засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.48.01 в Інституті психології
ім. Г.С. Костюка АПН України за адресою:
252033, м. Київ - 33, вул. Паньківська, 2.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту
психології ім. Г.С. Костюка АПН України.

Автореферат розісланий “22” жовтня 1997 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

М.І. АЛЕКСЕЄВА

Загальна характеристика роботи

Актуальність дослідження. Останні роки суспільного розвитку характеризуються підвищеною активністю соціальних верств і означені комплексом різних соціально-економічних, духовно-економічних, ідеологічних суперечностей і проблем. Криза в економіці, в сільському господарстві, відсутність абсолютного приросту національного доходу — все це привело до значного погіршення життя народу, знайшло своє відображення і у духовній сфері суспільства. Життєва безпорадність, соціальний песимізм, зневіра та холодна байдужість до всього, шахрайство, насильство, грабінництво, наркоманія, токсикоманія, проституція — такий, далеко не повний, перелік тих асоціальних та криміногенних явищ, які характеризують теперішнє молодіжне середовище. Такий стан суспільної реальності не міг не проявитися у сфері морального становлення молодого покоління. З одного боку існує реальна потреба формування у молодого покоління моральних норм і якостей, а з іншого - неспроможність наявних соціальних інститутів здійснювати відповідний процес. Одностороннє уявлення про виховний процес деформувало соціальну свідомість, чим зумовило деструктивні зміни у системі "суспільство — діти", що в свою чергу сприяло поглибленню маргінальності підростаючого покоління.

Економічна криза, соціальна та політична нестабільність у державі відповідним чином позначається і на духовності підлітків. Поглиблюється ідейний вакуум, продовжується процес дегуманізації культури, знецінення духовних здобутків українського народу.

У зв'язку з цим, створення відповідних соціально-психологічних умов для ефективного розвитку моральної поведінки підлітків є однією з найактуальніших проблем сьогодення. Усвідомлюючи її складність, ми переконані у тому, що її розв'язання можливе тільки за умов системно-комплексного підходу, який вимагає глибокого аналізу факторів виховного впливу. В зв'язку з цим, основним завданням психолого-педагогічної науки на сучасному етапі є теоретична розробка, обґрунтування та апробація надійної системи морального виховання, виявлення умов і чинників, які забезпечують оптимізацію процесу морального розвитку особистості підлітка. Над розв'язанням цих завдань працюють в наш час відповідні інститути, громадські організації, спеціалісти.

У науковій літературі проблемі розвитку моральної поведінки присвячені філософські, соціологічні, психологічні, педагогічні дослідження. Її розробкою займаються численні дослідники у різних галузях науки: в психології (М.А.Алемаскін, Б.Г.Ананьєв, Г.Г.Бочкарьова, І.Д.Бех, А.І.Божович,

М.Й.Боришевський, А.С.Виготський, Ю.З.Гільбух, А.В.Долинська, В.А.Крутецький, О.В.Киричук, О.М.Леонтьєв, С.Д.Максименко, Л.Е.Орбан, А.В.Петровський, А.М.Прихожан, С.А.Рубінштейн, Л.І.Рувінський, Д.Б.Ельконін, М.Г.Ярошевський і інші); в медицині і медичній психології (А.Е.Лічко, І.Ф.Мягков, Н.Н.Пуховський, Н.І.Фелінська і інші); в педагогіці (М.Г.Стельмахович, В.О.Сухомлинський та інші). Однак, спостерігається деяка віддаленість між науковими знаннями і практикою. Турбує відносно низький рівень психолого-педагогічної освіти тих, хто безпосередньо займається вихованням молоді, розвитком її моральної поведінки.

Проведений нами аналіз відповідної наукової літератури, а також існуючої на сьогодні педагогічної практики морального виховання учнів дозволив виявити суттєві недоліки у засобах і способах виховного впливу. На наш погляд, розв'язання цієї проблеми можливе лише при розробці новітніх міждисциплінарних наукових схем, які дозволили б здійснити інтеграцію вже раніш виявлених закономірностей і фактів, що в свою чергу, сприятиме визначенню шляхів ефективного впливу на розвиток моральної поведінки неповнолітніх.

Психолого-педагогічна значущість проблеми та її недостатня розробленість зумовили вибір теми дослідження: "Психолого-педагогічні особливості розвитку моральної поведінки підлітків".

Об'єкт дослідження: моральна поведінка підлітків.

Предмет дослідження: особливості розвитку моральної поведінки підлітків.

Мета дослідження полягає у теоретичному та експериментальному вивченні специфіки моральної поведінки та динаміки її розвитку у дітей підліткового віку; у виявленні психолого-педагогічних умов та чинників, які забезпечують оптимізацію процесу морального розвитку особистості.

Гіпотези дослідження: розвиток моральної поведінки підлітка органічно пов'язаний із становленням його суб'єктності, що може відбуватися у належним чином організованій педагогічній взаємодії вчителя та учня;

— досягнення успіху у цьому плані передбачає врахування індивідуальних відмінностей та потенційних можливостей учнів, серед яких особлива роль належить стимулюванню їх здатності до усвідомлення себе як суб'єкта моральної поведінки, що, в свою чергу, активізує саморегуляцію, підвищує рівень відповідальності підлітків за власні дії та вчинки.

Згідно з поставленою метою і висунутими гіпотезами було визначено наступні завдання:

1. Провести теоретичний аналіз сучасного стану проблеми морального розвитку підлітків.

2. Розкрити зміст та особливості поведінки підлітків, що зумовлені соціальними причинами та їх особистісними індивідуально-психологічними характеристиками.

3. Визначити рівні розвитку моральної поведінки підлітків і дослідити ефективність психологічних засобів впливу на їх особистісну саморегуляцію.

4. Виявити умови та чинники, що забезпечують оптимізацію процесу розвитку моральної поведінки підлітків.

Методологічну основу дослідження складають розроблені у працях вітчизняних і зарубіжних психологів, філософів, педагогів фундаментальні положення про особливості розвитку моральної поведінки.

Для розв'язання поставлених завдань використано такі методи:

а/ теоретичні: аналіз і узагальнення висновків наукової філософської, психолого-педагогічної, етичної літератури з обраної тематики;

б/ емпіричні: анкетування, спостереження, експертна оцінка, психологічне консультування вчителів, батьків, підлітків; співбесіди; конструювання завдань, проблемних ситуацій; дослідницько-експериментальна робота.

Різними видами дослідно-експериментальної роботи було охоплено: 372 підлітків, 96 вчителів, 97 батьків, 50 практичних психологів Івано-Франківської і Закарпатської областей.

Надійність і вірогідність отриманих експериментальних даних забезпечувалися застосуванням загальноприйнятих методів статистичного аналізу.

Наукова новизна роботи полягає у розкритті процесу розвитку моральної поведінки з позиції суб'єктного підходу до підлітків як співучасників виховного процесу; у визначенні рівнів розвитку моральної поведінки на основі врахування міри їх здатності до самостійної регуляції власних дій та вчинків; в обґрунтуванні умов та чинників, що забезпечують оптимізацію процесу розвитку моральної поведінки підлітків; у розробці моделі організації виховного процесу, в якому враховуються як соціальні фактори, що впливають на розвиток моральної поведінки підлітків, так і їх особистісні індивідуально-психологічні відмінності.

Теоретичне значення дослідження полягає у розробці критеріїв рівня розвитку моральної поведінки підлітків, в основу яких покладено такі характеристики самосвідомості учнів як здатність до критичних самооцінок,

вимогливість до себе, відповідальність, емпатійність; у розкритті залежностей динаміки розвитку моральної поведінки підлітків від співвідношення впливів соціокультурного середовища та суб'єктивно значущих ціннісних орієнтацій учня; у розкритті психолого-педагогічних умов ефективного розвитку моральної поведінки дітей підліткового віку.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його результатів та методичних рекомендацій для роботи з підлітками, зокрема, у формуванні в них моральних норм поведінки. Методичні рекомендації допоможуть вчителям, практичним психологам ефективніше здійснювати виховний вплив на розвиток моральної поведінки підлітка.

Достовірність дослідження визначається його науково-методологічним обґрунтуванням, системним підходом до вивчення процесу розвитку моральної поведінки підлітків; зумовлена повнотою розгляду предмета дослідження; проведенням констатуючого і формуючого експериментів, що дозволило зробити порівняльний аналіз одержаних даних, визначити емпіричні кореляції досліджуваних якостей, та перевірити їх статистичну значимість.

На захист виносяться такі положення:

1. Розвиток моральної поведінки підлітків відбувається у контексті такої організації педагогічної взаємодії, коли підліток має можливості розвивати й реалізувати свої власні внутрішні резерви й виступати у цьому процесі активним суб'єктом.

2. Ефективність розвитку моральної поведінки значною мірою зростає при умові, коли у виховному процесі належне місце займає стимуляція підлітків до саморегуляції власних дій і вчинків, що сприяє зростанню у них почуття відповідальності, посилює мотивацію дотримання значущих моральних норм.

3. У складній системі умов та факторів, що визначають ефективність розвитку моральної поведінки учнів підліткового віку, провідна роль належить таким, як набуття усталених, внутрішньо прийнятних ціннісних орієнтацій, зокрема духовних цінностей, ідеалів та значущих життєвих перспектив. Завдяки цьому у підлітків поступово формується здатність до осмисленого, вибіркового ставлення до зовнішніх соціальних впливів та подоланню (часто наявних в них) деструктивних суперечностей. Внаслідок цього складається психологічна ситуація, в якій підліток відчуває себе самостійним, незалежним і позбується почуття "тиску на нього ззовні". Останнє особливо корелює з таким притаманним для підлітків домаганням

як прагнення до самовираження й самоствердження, що має також суттєвий вплив на розвиток їх моральної поведінки.

Апробація роботи. Основний зміст та результати дослідження розглядалися на науково-практичних конференціях викладачів інституту перепідготовки педагогічних працівників міста Івано-Франківська, а також на науково-практичних семінарах вчителів Івано-Франківської області.

Впровадження результатів дослідження здійснювалось в Івано-Франківській області: в інституті перепідготовки педагогічних працівників (при проведенні семінарів, читанні лекцій, розробці методичних рекомендацій для батьків, вчителів щодо розвитку у неповнолітніх відповідної моральної поведінки); в діяльності вчителів загальноосвітніх шкіл Галицького, Косівського, Коломийського районів, спрямованої на формування у підлітків досвіду моральної поведінки; у Прикарпатському університеті ім. Василя Стефаника (при читанні лекцій, проведенні семінарів для слухачів спецкурсу "Моральний розвиток особистості підлітків").

Структура та обсяг дисертації. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку літератури, додатків. Викладена на 183 сторінках машинописного тексту, містить 8 графіків, 20 таблиць, 3 схеми, 4 діаграми.

Основний зміст дисертаційної роботи.

У вступі обґрунтовано актуальність проблеми розвитку моральної поведінки в учнів підліткового віку, визначено мету, об'єкт, предмет, гіпотезу і завдання дисертаційного дослідження; розкрито наукову новизну, теоретичне і практичне значення отриманих результатів, виділені основні положення, що виносяться на захист; вказується сфера апробації результатів дослідження.

У першому розділі "Теоретичні аспекти дослідження моральної поведінки підлітків" здійснено аналіз психолого-педагогічної літератури з проблем морального розвитку особистості підлітка; визначені особливості морального розвитку в підлітковий період; подано психолого-педагогічну характеристику умов і факторів, що детермінують особливості поведінки підлітків.

Аналіз стану теоретичної та експериментальної розробки проблеми дозволив виокремити певні напрямки, за якими здійснюються теоретично-експериментальні дослідження морального розвитку, зокрема моральної поведінки підлітків.

Що стосується зарубіжної психології, то вивчення морального розвитку проводиться у руслі трьох основних напрямків.

Перший напрямок пов'язаний з інтелектуальними аспектами морального розвитку і найбільш повно представлений у дослідженнях Ж.Піаже. Другий напрямок бере початок від психоаналітичних досліджень

З.Фрейда, третій - розробляється в контексті біхевіористської теорії. Крім цього, над проблемою морального розвитку працювали такі вчені як Л.Кольберг, У.Джеймс, Р.Гріффіт, М.Уорнок, Х.Еванс, А.Харріс і ряд інших.

Серед позитивних явищ зарубіжної психології слід відзначити наявність спеціальної галузі — психології моралі, предметом якої є вивчення сукупності проблем морального розвитку індивіда, його моральної свідомості і поведінки.

Особливе місце серед наукових робіт займають праці вітчизняних вчених, які присвячені проблемам соціального становлення молодого покоління. Серед них: розвиток соціальної відповідальності і активності молодого покоління (Н.В.Бочкіна, Г.М.Іващенко, В.І.Лозова, Т.Н.Мальковська і інші); проблеми соціальної і професійної орієнтації і самоствердження (І.Д.Бачаєва, Р.Г.Гурова, І.С.Кон, А.В.Кондрашова і ін.); проблеми розвитку у підростаючого покоління соціальної культури (І.М.Ільїнський, Г.Філіпчук, М.М.Поплавський і ін.)

Вивченню досліджуваної проблеми сприяли праці А.І.Божович, М.Й.Боришевського, А.А.Бодальова, І.Д.Беха, Л.С.Виготського, І.А. Вателя, Д.М.Грішина, Е.А.Дубко, А.В.Долинської, Д.В.Ельконіна, А.В.Іващенко, В.П.Казміренко, О.В.Киричука, В.А.Крутецького, А.П.Краповського, В.І.Купцової, Н.В.Кузьміної, В.М.Коротова, С.Д.Максименка, З.А.Малькової, Л.Е.Орбан, А.А.Петровської, С.Л.Рубінштейна, В.М.Рум'янцевої, Т.М.Титаренко, Ю.А.Трофімова, В.Е.Чудновського, П.М.Якобсона і інших.

Опираючись на психолого-педагогічні дослідження згаданих вище науковців, поведінка підлітка розглядається нами як результат взаємодії двох факторів: умов мікросередовища і властивостей особистості. При цьому, підліток виступає не тільки в ролі об'єкту, на якого спрямовані впливи навколишнього середовища, але і як діяльний суб'єкт, що активно змінює і перетворює його.

Встановлено, що ефективність процесу розвитку моральної поведінки підлітків забезпечується: створенням відповідного соціально-психологічного, психолого-педагогічного, морального клімату, необхідного для особистості, яка розвивається; максимального врахування традицій етнопедагогіки і психології, якій мають вагомий результати у цих питаннях; забезпеченням єдності духовного життя поза сім'єю і сімейного життя підлітків; якнайповнішим використанням потенціалу підліткових і молодіжних організацій, об'єднань, товариств, суб'єктивно значущих людей, засобів масової комунікації, сфери дозвілля і т.п., відповідною морально-психологічною та етико-педагогічною підготовкою батьків, вчителів, практикуючих психологів і т.п., тих, хто безпосередньо займається з молоддю. При цьому слід враховувати, що позитивний результат залежить не від окремих заходів, а від загального контексту, в якому ці умови задовільняються, акумулюються у свідомості підлітка і забезпечують вищий рівень його морального становлення.

Реалізація цих умов повинна здійснюватись у конкретній планомірній роботі із батьками, вчителями, практичними психологами.

● Моральні норми і цінності, їхнє засвоєння визначаються внутрішніми установками особистості, її відношенням до них, що, в свою чергу, залежить від переконань особистості. Засвоюючи складні математичні, фізичні формули, підліток не користується моральними переконаннями, тоді як в процесі пізнання і засвоєння моральних норм поведінки вони відіграють вирішальну роль. Але перш ніж подати підлітку інформацію про ті чи інші норми моральної поведінки, необхідно співставити її з вже існуючим особистісним досвідом підлітка щодо власної поведінки і провести спеціальну роботу, спрямовану на виявлення суперечностей між знаннями, які він отримав і власними вчинками.

● Розкриваючи моральні основи знань, вчитель повинен допомагати підліткам оцінювати життєві ситуації, робити самостійні висновки, захищати власні переконання надійними аргументами. Самі ж знання повинні містити достовірну інформацію, яка б об'єктивно розкривала зміст вчинків людини. Підліток повинен усвідомити, що не може бути двозначних рішень у виборі правильної поведінки, або вона регламентується загальноприйнятими моральними нормами, або ж , навпаки, засуджується суспільством. Ось чому так важливо сприяти розвитку здатності підлітків до глибокого аналізу суспільних явищ і процесів, розвивати їх принциповість в оцінці негативної поведінки. За своїми віковими можливостями підліток вже спроможний відрізнити суть морального і аморального, необхідно навчити його діяти на користь першого, формуючи у нього активну життєву позицію.

● Процес розвитку моральної поведінки підлітків успішно здійснюється тільки тоді, коли система спрямованих суспільно визначених впливів переходить на рівень їх самовиховання. При правильному психолого-педагогічному керівництві самовиховання сприяє більш глибокому здійсненню комплексного підходу до морального виховання.

● Розвиток моральної поведінки у підлітковому віці повинен здійснюватися у відповідності з зростаючим рівнем розвитку дитини. Якщо дана умова виконуватиметься, то з часом моральна поведінка набуватиме нових якостей, які підвищуватимуть рівень її розвитку.

● Розвиток особистості підлітків не можна розглядати поза їх життєдіяльності. Перебуваючи в тому чи іншому соціальному оточенні, підліток залежить від різних його впливів. Чи зуміє він зробити правильний моральний вибір, чи вистачить йому

власних сил, втриматися від різних "спокус", що підстерігають його у повсякденному житті, які умови сприяють його ефективному моральному розвитку, — всі ці питання не тільки репрезентують складність проблеми, а й доводять її суб'єкту залежність.

Таким чином, соціально-моральні особливості сучасного підлітка досить суперечливі. Для нього характерний інтенсивний пошук морального ідеалу, та висока здатність до "переоцінки цінностей". У підлітка, з одного боку, спостерігається сильно виражене бажання і готовність до засвоєння моральних цінностей, а з другого, — він відчуває значні труднощі у адекватному самостійному розумінні і засвоєнні моральних категорій. В зв'язку з цим необхідний пошук нових шляхів для використання всіх резервів і можливостей морального розвитку підлітків.

Проведений в роботі аналіз проблеми морального розвитку дав підстави вважати, що зміст морального виховання підлітків вимагає детального вивчення динамічних особливостей розвитку психічних процесів, властивостей і якостей. Це особливо актуально в контексті основних положень концепції національного виховання, згідно якими школа повинна суттєво підвищити ефективність соціальних функцій щодо виховання учнів, формування їх моральної зрілості.

У другому розділі "Методико-процесуальні та інструментальні засоби вивчення моральної поведінки підлітків" описано процедуру дослідження, а також представлено результати кількісного та якісного аналізу.

В експериментальному вивченні психолого-педагогічних особливостей розвитку моральної поведінки взяли участь 372 учні середніх класів (11-15 років).

Дослідження проводилось в два етапи: в результаті першої серії було визначено умови і фактори, що детермінують розвиток моральної поведінки підлітків. На другому етапі аналізувалась реальна поведінка, що дозволило виявити якісні зміни її розвитку у піддослідних.

В якості критеріїв сформованості моральної поведінки, виступили: знання моральних норм та правил поведінки; рівень мотивації і зміст його провідних потреб та особистісної спрямованості; соціальна орієнтація підлітка.

Виявлення психолого-педагогічних особливостей розвитку моральної поведінки підлітків здійснювалось на основі:

- 1) визначення якісних відмінностей розуміння піддослідними суті моральної поведінки;
- 2) здатності до об'єктивування моральної сторони ситуації;
- 3) вміння регулювати власну поведінку;

4) реального відношення неповнолітніх до існуючих моральних норм.

При розробці програми експериментальної роботи враховувались запропоновані у науковій літературі способи ефективного впливу на процес розвитку моральної поведінки підлітків. Програма експерименту включала в себе:

1. Діагностику рівня сформованості у неповнолітніх основ моральної поведінки.

2. Розробку і апробацію основних напрямів її подальшого розвитку.

3. Виявлення провідних і корегуючих умов її формування.

4. Визначення достовірності отриманих результатів.

Проведена робота дозволила зібрати емпіричний матеріал, узагальнення якого сприяло визначенню таких основних передумов розвитку моральної поведінки піддослідних:

1. Здатність підлітка до саморегуляції власної поведінки.

2. Наявність особистого досвіду моральної поведінки у значущій для себе діяльності.

Серед зовнішніх факторів, які впливають на розвиток моральної поведінки підлітків, слід відзначити високий рівень стимуляції та заохочень з боку педагогів, а також наявність у класному колективі моральних групових норм.

Наступний етап дослідницької роботи стосувався визначення головних напрямків педагогічного впливу на розвиток моральної поведінки піддослідних. Для цього враховувались індивідуальні та вікові особливості розвитку підлітків і створювались відповідні умови для здійснення самовиховання. При цьому постійно надавалась психологічна допомога підліткам щодо формування у них здатності до саморегуляції особистісної поведінки.

Наступним напрямком експериментальної роботи було забезпечення адекватних умов для самовиховного впливу підлітка. Було встановлено, що процесу самовиховання сприяла будь-яка значуща для підлітка діяльність. Тому ми прагнули використовувати такі види діяльності для накопичення досвіду саморегуляції поведінки.

У зв'язку з цим, ми домагались:

1. Визначення рівня сформованості у підлітка основ моральної поведінки.

2. Поступового накопичення морального досвіду.

3. Створення ефективних умов для адекватного сприйняття моральної поведінки.

Результати дослідження дозволили встановити деякі залежності і сформулювати важливі висновки. Так, у підлітків, які постійно контролюють свої вчинки і дії, навіть у суперечці яка загрожує перерости у конфлікт, спостерігалась здатність контролювати ситуацію. Встановлено, що хлопчики більш схильні до різних правопорушень, аморальних вчинків, ніж

дівчата. Інколи, негативний вчинок може розглядатись і дівчатами і хлопцями як засіб самоутвердження чи підвищення самооцінки в очах товаришів.

Підлітки, як ніхто інший, дуже тонко відчувають потребу у довірливому ставленні до себе. Якщо ця умова забезпечується, то збільшується можливість повноцінного впливу на розвиток їх моральної поведінки.

В процесі дослідження було виявлено залежність між обсягом моральних знань і рівнем розвитку моральної поведінки з одного боку і віком піддослідних з другого.

В своїй роботі ми намагались виявити рівень розвитку моральної поведінки підлітків як в системі шкільного, так і сімейного виховання. З цією метою була розроблена відповідна програма, яка включала в себе:

1. Вивчення професійно-педагогічних і моральних характеристик вчителя.
2. Аналіз реальних виховних можливостей школи.
3. Взаємозв'язок школи з сім'єю та іншими громадськими організаціями.
4. Готовність сім'ї до морального виховання своїх дітей-підлітків.

Психолого-педагогічна підготовка вчителів і батьків здійснювалась на основі аналізу анкетних даних, які виявили в цілому низький рівень знання ними психологічних особливостей дітей. У відповідності до результатів наших опитувань було розроблено тематичний цикл бесід і лекцій. Багато вчителів, зокрема молодих, відчувають труднощі у спілкуванні з підлітками, встановленні з ними відповідного контакту. Основною причиною цього явища є низький рівень психологічних знань, а також відсутність досвіду педагогічного спілкування. Це призводило до того, що такі вчителі діють за принципом проб і помилок. Для них характерним є те, що причини аморальної поведінки учнів вони вбачають тільки в них самих, приписуючи їм негативні якості і, застосовуючи до них елементарні форми і методи педагогічного впливу.

В процесі дослідження було встановлено, що успіх роботи вчителя у здійсненні морального впливу на підлітків залежить не тільки від його теоретичної, а й практичної готовності. Вчитель, який досконало знає навчальний матеріал, але не має необхідних навичок щодо його "подання" дітям (не здатний знайти спільної мови у спілкуванні з ними), не зможе повністю реалізувати свої можливості у їх моральному вихованні.

Як свідчить опитування вчителів, на сьогоднішній день у школах все ще переважають авторитарні методи впливу (50% опитаних). Самі вчителі вважають, що з допомогою них легше контролювати ситуацію та впливати на учня. Однак це породжує таке негативне явище як моральний

інфантилізм. Ті вчителі (84,4%), які виступають за прогресивні підходи у вихованні, вбачають вирішення проблеми морального виховання підлітків у творчому співробітництві, з ними та усвідомленні їх повноправними учасниками педагогічного процесу.

Важливим елементом нашого дослідження стала співпраця шкільного психолога і педагогічного колективу. Досягнення позитивних результатів виховного впливу на учнів залежить не тільки від особистості психолога, від його вміння налагодити взаємозв'язок з вчителем, з адміністрацією школи, а й від рівня психологічної культури педагогічного колективу.

Аналізуючи результати дослідження, було встановлено, що 58% психологів постійно працюють з вчителями, які просять допомоги у вирішенні шкільних проблем. Як заявляють самі психологи найчастіше до них звертаються вчителі з проханням допомоги у розв'язанні конфліктів. Значній частині (22%) опитаних нами психологів доводилося вирішувати особисті проблеми вчителів, 10% - аналізують проблеми взаємовідносин між колегами по роботі, 8% - намагаються зменшити напруженість між педагогами і адміністрацією школи

Звертає на себе увагу той факт, що незважаючи на гостру потребу у кваліфікованій допомозі батькам, професійно організовані форми допомоги в шкільних закладах надаються рідко. Це ще раз підтверджує думку про те, що взаємовідносини між вчителями і батьками не повинні зводитись тільки до аналізу шкільних оцінок і поведінки дітей.

Сьогодні диктує такі умови, в яких сучасна сім'я повинна взяти на себе роль вихователів, педагогів. До цього висновку ми прийшли на основі результатів дослідження 97 сімей, в яких виховувались діти-підлітки. Проаналізувавши особливості їх сімейного спілкування, ми виявили, що для 54,6% з них характерний демократичний стиль взаємин, для 6,2% — авторитарний, 5,2% — ліберальний, 34,0% — змішаний. У сім'ях, в яких переважає авторитарний стиль діти, часто характеризуються агресивним проявом особистісної поведінки. Авторитет батьківської влади базується на категоричності вимог та жорстких формах взаємодії, що аж ніяк не сприяє повазі до них з боку дітей.

Підлітки, що виховувались у сім'ях з демократичним стилем, відчували себе повноправними членами сім'ї. Довіра, взаєморозуміння, повага з боку батьків сприяла виробленню у них позитивних якостей моральної поведінки.

Виховання підлітків у сім'ях з ліберальним стилем взаємовідносин відбувалося у режимі всюдозволеності. Батьки вважали, що тільки їхня дитина найкраща, вони не уявляли собі, що вона здатна на якийсь негативний вчинок, а в тому випадку коли це відбувалось, вони, в першу чергу, звинувачували в цьому школу і вчителів. Цим самим батьки сприяли формуванню у підлітків завищеної самооцінки і таких негативних рис як

егоїзм, брехливість, бажання за будь-яку ціну виділитися серед інших. Підлітки у таких сім'ях обмежені у своїх діях, за них все вирішують батьки. З часом таке відношення батьків до дитини сприятиме виробленню у неї комплексу нерішучості, невпевненості у своїх силах.

У сім'ях із змішаним стилем підлітки можуть поводити себе по-різному: і як діти з авторитарних сімей, і як з демократичних чи ліберальних. Все це — результат відносин батьків, де холодна авторитарність поєднується із розбещеною ліберальністю і вільною демократичністю.

Підводячи підсумок, сказаному, слід зазначити, що наша дослідницька робота передбачала проведення різноманітних бесід, диспутів, круглих столів, лекцій як з тими, хто безпосередньо працює з підлітками, так і з ними. Нами були запропоновані різноманітні способи самопізнання і самовиховання, прийоми аутотренінгу, релаксації, тощо. Це сприяло кращому розумінню підлітками своєї поведінки, полегшуючи, тим самим, роботу дорослих щодо формування у них моральних якостей.

Останній етап дослідження передбачав проведення порівняльного аналізу. Отримані результати засвідчили про суттєві кількісні та якісні позитивні зміни за відповідними параметрами в експериментальних групах порівняно з контрольними (див. табл.1).

Таким чином, можна стверджувати, що розвиток моральної поведінки підлітка органічно пов'язаний із становленням його суб'єктності, що може відбуватися тільки при організованій належним чином педагогічній взаємодії вчителя та учня. Досягнення успіху при цьому, передбачає врахування індивідуальних відмінностей та потенційних можливостей учнів, серед яких особлива роль належить стимулюванню їх здатності до усвідомлення себе як суб'єкта моральної поведінки, що, в свою чергу, активізує саморегуляцію, підвищує рівень відповідальності підлітків за власні дії та вчинки.

Таблиця 1

Результати експериментальної роботи

Рівень розвитку моральної поведінки підлітків	Констатуючий експеримент 1995 р.		Формуючий експеримент 1997 р.	
	експериментальний клас	контрольний клас	експериментальний клас	контрольний клас
високий	35,5%	36,2%	44,2%	37,4%
середній	42,6%	41,5%	45,9%	42,1%
низький	21,9%	22,3%	9,9%	20,5%

У третьому розділі "Оптимізація процесу розвитку моральної

поведінки підлітків“ розглядається динаміка розвитку ціннісних орієнтацій сучасних підлітків в залежності від їх віку і соціокультурного середовища, розкриваються особливості саморегуляції їх індивідуальної поведінки як фактору ефективного морального розвитку, визначаються психолого-педагогічні умови оптимізації поведінки підлітків. До останніх слід віднести: надання допомоги (сприяння) у моральному самовизначенні індивіда; гуманізація середовища життєдіяльності підлітків; поглиблення соціалізуючих функцій різноманітних соціальних інститутів; перехід на суб'єктний рівень морального становлення; забезпечення належного рівня етико-психологічної підготовки дорослих (батьків, вчителів, практичних психологів) щодо морального впливу на підлітків.

Встановлено, що непослідовність поведінки підлітка визначається, перш за все, відсутністю в нього певного соціального досвіду, що значно ускладнює його вибір дій, оскільки у своїй поведінці він намагається наслідувати головним чином дорослих. Тому, можливість власних альтернативних рішень підлітка детермінована його моральним життєвим досвідом. На його ж основі розвивається здатність вдосконалювати свою поведінку. Більш того, стабілізація поведінки підлітків одночасно підвищує і закріплює рівень їх загальної вихованості. Даний процес відбувається під впливом багатьох факторів, які потребують відповідної поведінки. Так починає формуватися моральний фундамент особистості, розвивається здатність свідомо регулювати свої вчинки і співвідносити їх з суспільними.

Аналізуючи різні прояви особистісної поведінки підлітків, нами було встановлено, що негативні форми поведінки мають здатність до самостимуляції і можуть себе підсилювати. Це пояснюється підсиленням міри збудження і виникненням позитивних емоцій у суб'єкта аморальних дій. У даному випадку прояви особистісної поведінки не можна розглядати без емоційної основи, враховуючи при цьому, що соціокультурні впливи та індивідуальний досвід відіграють важливу роль у визначенні того, що саме буде збуджувати емоцію і яка буде особистісна поведінка підлітка в даному емоційному стані.

В процесі нашого дослідження, ми, перш за все, спрямовували свої зусилля на визначення рівня сформованості у підлітків потреби саморегуляції їх поведінки, що дозволяють виявити засоби ефективного впливу на індивіда, забезпечуючи при цьому належні умови переходу зовнішньої регуляції у саморегуляцію.

Надаючи психологічну допомогу підліткам у формуванні досвіду саморегуляції їх поведінки, ми намагалися визначити рівень сформованості у

них вказаних вище умінь. Отримані результати дають змогу говорити про наявність низького рівня саморегуляції в учнів підліткового віку, хоча дане твердження не означає, що вони взагалі не спроможні керувати своїми вчинками. Це пояснюється тим, що зовнішні впливи на особистість підлітка не актуалізують цілей щодо формування досвіду саморегуляції. Це приводить до стихійності у його накопиченні, а значить і суттєвої залежності від природних даних самих підлітків та індивідуальних особливостей їх діяльності.

Досить довго у психолого-педагогічній науці існувала хибна думка про те, що підліток — це об'єкт впливу різних соціальних інститутів. Розвиток особистості підлітка розглядався в умовах незмінної соціальної дійсності, психофізіологічних і соціально-моральних особливостей самого підлітка. Але ж це далеко не так. Процес суб'єкт-суб'єктної взаємодії дає підставу розглядати середовище як динамічне, мінливе, плінне, а психофізіологічні особливості і соціальний статус підлітка як такий, що зазнає значних трансформацій в результаті впливу природних і соціальних систем. Відомо, що процес морального розвитку особистості — це не просто удосконалення певних моральних якостей, а ще їх ієрархізація у свідомості людини за мірою суспільної цінності. Цінність означає для людини все те, що торкається її як суб'єкту — її свідомості і самосвідомості. Усвідомлення людиною об'єктів соціальної дійсності як цінностей вимагає забезпечення деяких особливих психологічних умов. Зокрема, важливу роль у цьому відіграє оцінювальна діяльність людини, яка спрямована не тільки на усвідомлення предмету, але і на оцінку його властивостей.

В ході роботи розглядалася динаміка розвитку ціннісних орієнтацій підлітків як у їх міжособистісних відносинах, так і з оточуючим середовищем.

Результати досліджень показують суттєву зміну спрямованості в ціннісних орієнтаціях підлітків, яка залежить і від зміщення акцентів в процесі міжособистісних відносин, і від умов життя, в цілому, і від тих змін, які відбуваються як у суспільстві, так і у віці (11—12 років і 14—16 років).

Так, молодші підлітки відрізняються від старших високим рівнем допитливості, в широкому розумінні цього слова. За своїм змістом та інтенсивністю вона носить "вибуховий" характер. Молодших підлітків і надалі хвилюють питання війни і миру, екологічні і соціальні проблеми. Особливу зацікавленість у них викликає особистість людини та її можливості. Пізнавальні питання в значній мірі несуть у собі особистісне забарвлення, і тому дуже важко провести межу між питаннями пізнавального і особистого

характеру.

Встановлено, що вже у молодшому підлітковому віці з'являються значні індивідуальні відмінності не тільки у змісті пізнавальних потреб і запитів, а й у емоційно-моральному рівні їх розвитку. Як засвідчує життєва практика, диференціація між дітьми з віком збільшується, на що вказує різноманітність змісту питань, якими цікавляться і які хвилюють сучасних підлітків. В ході експериментальної роботи за допомогою різних методів було зафіксовано і проаналізовано більше 100 запитань сучасних підлітків.

Отримані результати свідчать про високий рівень тривожності підлітків, їх занепокоєність проблемами майбутнього, взаємовідносинами між ровесниками, друзями, дорослими. Молодший підлітковий вік характеризується високою мірою загальної допитливості, але яка, в більшості, має тільки зовнішнє забарвлення. Вони також прагнуть не тільки більше дізнатися про ті чи інші хвилюючі їх запитання, а й підтвердити власне розуміння вагомою думкою дорослих.

На цьому віковому етапі спостерігається різке зниження інтересу підлітків до мистецтва, знань, систематичної самоосвіти. На прикладі сьогодення, підлітки помічають, як молоді люди, не маючи професійної освіти, не володіючи відповідним запасом необхідних знань і умінь здійснюють різноманітні фінансові справи і наживають при цьому велике багатство. Їхній шлях до збагачення далекий від праведного, морального, але маючи гроші і владу вони залишаються непокараними. Такі явища суттєвим чином девальвують систему суспільних цінностей, породжують значні суперечності в орієнтаціях підлітків, ускладнюють процес їх морального виховання.

У **заключній частині** підбито підсумки проведеного теоретичного і експериментального дослідження, намічено перспективи подальшої розробки проблеми.

Проведений нами аналіз дозволив зробити наступні **висновки**:

1. Розвиток моральної поведінки підлітка органічно пов'язаний із становленням його суб'єктності, що може відбуватися у належним чином організованій взаємодії вчителя і учня. Оптимізувати процес розвитку моральної поведінки підлітків можна завдяки забезпеченню відповідних умов для їх морального самовизначення: гуманізації середовища їх життєдіяльності; поглиблення соціалізуючих функцій різних виховних закладів і установ; етико-психологічній підготовці дорослих (батьків, вчителів, практичних психологів), які здійснюють виховання підлітків.

√ 2. Вивчення проблем розвитку моральної поведінки підлітків в умовах найближчого соціального оточення, особливостей динаміки ціннісних відносин і орієнтацій, розкриття суперечностей і закономірностей цього процесу розширюють пізнавальні можливості учнів, сприяють отриманню ними нових знань і накопиченню морального досвіду. Розвиток саморегуляції поведінки підлітків визначається їх здатністю до вчинкової активності, яка найбільш повно проявляється у подоланні ними різноманітних життєвих труднощів, пов'язаних з організацією навчальної і трудової діяльності; самообмеженні бажань; самостійному визначенні життєвих цілей і засобів їх досягнення; глибокому усвідомленні мотивації власних дій і вчинків.

√ 3. Ефективність виховного впливу вчителя на учня залежить не тільки від теоретичної, а й від практичної готовності педагога до його здійснення. Труднощі, які відчувають дорослі у спілкуванні з підлітками дуже часто компенсуються авторитарним стилем або ж переважанням вербальних засобів виховного впливу. Відсутність навичок спільної практичної діяльності є однією з причин втрати авторитету в очах підлітків. Врахування індивідуальних та потенційних можливостей учнів, стимулювання їх здатності до усвідомлення себе як суб'єкта моральних дій, прийняття на себе відповідальності за власні дії і вчинки сприяє підвищенню рівня розвитку їх моральної поведінки.

Подальшу перспективу дослідження вбачаємо у поглибленому вивченні процесу поетапного морального становлення особистості підлітка в умовах оточуючого середовища; виявленні причин асоціальних впливів, які деструктивно впливають на моральне становлення підлітка; специфіки моральної поведінки та динаміки її розвитку в інших вікових групах.

Основні положення дисертації відображені у таких публікаціях автора:

1. Вплив сучасних інститутів соціалізації на процес морального становлення підлітків//Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія.— Івано-Франківськ: Вид-во "Плай" Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника, 1996.—Ч.І.—С.106-112.

2. Виховний ідеал як детермінанта морального розвитку особистості сучасного підлітка//Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія.— Івано-Франківськ: Вид-во "Плай" Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника, 1996.—Ч.ІІ.—С.89-95.

3. Моральний розвиток особистості підлітка//Джерела. Науково-методичний вісник.—Івано-Франківськ.— 1997. — №1/10. —С.23-26.

4. Моральність як основа професійної діяльності і спілкування//Психологія професійної діяльності і спілкування / за ред. Л.Е. Орбан, Д.М. Гриджук— К.: "Преса України", 1997.—С.29-38.

Гоян І.М. Психолого-педагогічні особливості розвитку моральної поведінки підлітків. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 — педагогічна та вікова психологія. — Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, Київ, 1997.

Дисертацію присвячено вивченню специфіки моральної поведінки та динаміки її розвитку у дітей підліткового віку; виявленні психолого-педагогічних умов та чинників, які забезпечують оптимізацію процесу морального розвитку особистості.

В дисертації розкрито процес розвитку моральної поведінки з позиції суб'єктного підходу до підлітків як співучасників виховного процесу. Визначено рівні розвитку моральної поведінки на основі врахування міри їх здатності до самостійної регуляції власних дій та вчинків. Встановлено, що розвиток моральної поведінки підлітка органічно пов'язаний із становленням його суб'єктності, що може відбуватися у належним чином організованій педагогічній взаємодії вчителя і учня.

Ключові слова: розвиток, становлення, моральна поведінка.

Гоян И.Н. Психолого-педагогические особенности развития нравственного поведения подростков.- Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 - педагогическая та возрастная психология.- Институт психологии им. Г.С. Костюка АПН Украины, Киев, 1997.

Диссертация посвящена изучению специфики нравственного поведения и динамике её развития у детей подросткового возраста; выявлению психолого-педагогических условий и факторов, которые обеспечивают оптимизацию процесса нравственного развития личности.

В диссертации раскрыто процесс развития нравственного поведения с позиции субъектного подхода к подросткам как соучастников воспитательного процесса. Определено уровни развития нравственного поведения на основании учёта меры их способности к самостоятельной регуляции собственных действий и поступков. Установлено, что развитие нравственного поведения подростка органически связано с становлением его субъектности, что может происходить при надлежащим образом организованном педагогическом взаимодействии учителя и ученика.

Ключевые слова: развитие, становление, нравственное поведение.

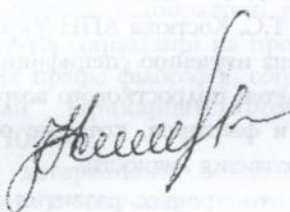
Goyan I.N. Psychologically - pedagogical peculiarities of moral teenagers.-
Manuscript.

Thesis for doctor of Philosophy on psychology speciality 19.00.07. -
pedagogical and development psychology. The Institute of Psychology named
after G.S.Kostjuk, Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kiev, 1997.

The dissertation analyzes the specificity of moral behaviour, and also
dynamics of its development at teenagers; reveals psychological and pedagogical
conditions and compound, which provide optimal process of moral education.
The level of moral development is determined through ability of independent
regulation of own actions and acts.

Is established, that the development of moral behaviour of a teenager
depends on a level of his subjectivity, which can be supervised in respectively
organized atmosphere of interaction of the schoolboy and teacher.

Key words: development, become, moral behaviour.

Підписано до друку 16.09.97 р. Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 1,0. Обл.-вид. арк. 0,8.
Наклад 100. Зам. 59.

Віддруковано в Науково-методичному центрі "Українська
етнопедагогіка і народознавство" АПН України і
Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника.
284001, м.Івано-Франківськ, вул Шевченка, 57.

434615

AB 38.719